

XX СТОЛІТТЯ

<https://doi.org/10.33608/0236-1477.2023.01.30-40>
УДК [821.161.2+821.353.1]:82.091Тен

Людмила ГРИЦИК, доктор філологічних наук, професор
Навчально-науковий інститут філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
бульв. Тараса Шевченка, 14, Київ, 01601
e-mail: grytsyk@ukr.net
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4802-7937>

БОРИС ТЕН У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-ГРУЗИНСЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ВЗАЄМИН XX ст.: ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРЕКЛАД «ТАМАРІАНІ» ЧАХРУХАДЗЕ

У пропонованій статті осмислюється шлях українського перекладача до «Тамаріані»: причини вибору творів для перекладу; мотивація; роль українських неокласиків М. Зерова, М. Рильського, М. Бажана і його уроків перекладу «Витязя в тигровій шкурі» Ш. Руставелі; пошуки «творчої домінанти» «Тамаріані» Чахрухадзе та свого шляху в різноманітні стилістичних і композиційних авторських рішень. Опрацьовані матеріали, пов'язані з роботою Бориса Тена над «Тамаріані», дають підстави вперше розглядати виконаний переклад у контексті українсько-грузинських літературних взаємин XX ст.; акцентувати на своєрідності індивідуального творчого проекту, зокрема й концептуально-методологічних принципів українського перекладу з грузинської.

Ключові слова: грузинська класична поезія, історико-літературний контекст, мотивація, рецепція, підрядник, художній переклад.

Ім'я Бориса Тена (Миколи Хомичевського) добре відоме не лише фахівцям, а й читачам античної та європейських літератур. Український історик, теоретик і практик худож-

Цитування: Грицик Л. Борис Тен у контексті українсько-грузинських літературних взаємин XX ст.: до питання про переклад «Тамаріані» Чахрухадзе // Слово і Час. 2023. № 1 (727). С. 30—40. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2023.01.30-40>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

нього перекладу М. Стріха стосовно відтворених українською мовою «Іліади» та «Одіссеї» зауважував: «...ледве чи хтось візьметься перекладати Гомерові поеми заново, оскільки Борис Тен, здається, розкрив у своїх перекладах усі можливості класичної української просодії, гідно завершивши справу, що її розпочали колись Руданський та Навроцький з Ніщинським» [8, 279]. До уроків великого Майстра, людини трагічної долі звертаються дослідники. Література, присвячена Борисові Тену, включає низку ґрунтовних праць С. Білоконя, Г. Бухала, Г. Зленка, І. Драча, М. Клименка, Л. Коломієць, М. Рильського, Д. Павличка, спогадів («Жадань і задумів неспокій», 1988; «Скороминуших років буревій», 1998) тощо. «Гомер і за характером, і за духом творчості, — ділився думками М. Хомичевський в останньому інтерв'ю з письменником О. Опанасюком у листопаді 1982 р., — виявився мені найближчим з усіх ста перекладених мною поетів, прозаїків, драматургів» [9, 119]. Цей сегмент із багатющою перекладацької спадщини Майстра, включаючи й переклади Арістофана, Есхіла, Софокла, Вергілія та інших, найчастіше потрапляв у поле уваги дослідників. Багатогранні інтереси Бориса Тена поширювалися й на роботу над творами інших літератур: латвійської (Г. Карклінь), молдавської (Й. Друце), що вкладалися в ті часи в рамки «перекладів із мов народів СРСР»; це стосувалося й перекладів оперних текстів.

Грузинські пам'ятки, які інтерпретував рідною мовою М. Хомичевський, майже не потрапляли в поле розмислів дослідників українсько-грузинських взаємин чи художнього перекладу. Винятком стала двотомна антологія «Поезія грузинського народу» [5], що представила в українських перекладах і доробок давніх віків і склала певне враження про розвиток світської літератури, зокрема про твори Хонелі, Шавтели, Чахрухадзе; «вінцем» її був Руставелі.

Ім'я «провісника» «Витязя в тигровій шкурі», Чахрухадзе, не раз з'являлося в україномовних працях І. Луценка, О. Барамідзе, Я. Цінцадзе, О. Мушкудіані, але з відомих причин перекладача не вказували або наводили псевдонім — Борис Тен. Грузинська класична поезія, щоправда, стала матеріалом ґрунтовного дослідження Р. Чілачави, у центрі якого — творча практика М. Бажана. І хоч ні Чахрухадзе, ні його українська поетична інтерпретація не були предметом окремої студії автора, однак порушена проблема перекладу творів давньої грузинської літератури як «своєрідного зразка примирення двох мовно-культурних стихій, коли перекладачеві вдається продемонструвати і схожість, і розбіжність між ними» [15, 30], стала важливою і в осмисленні особливостей рецепції «Тамаріані» Чахрухадзе.

Завдання пропонованої статті — простежити шлях українського перекладача до «Тамаріані»; зумовленість вибору твору для перекладання; мотивацію; роль М. Зерова, М. Рильського, М. Бажана у творчій практиці М. Хомичевського. У дослідженні використано елементи біографічного, порівняльно-історичного, типологічного методів, уроки перекладу «великого спадку античних літератур» (М. Зерова, М. Рильського, М. Драй-Хмари).

До роботи над пропонованим матеріалом мене підштовхнув випадок. У бібліотеці літературно-художнього архіву Музею літератури я натрапила на тридцятисторінковий рукопис перекладу Бориса Тена із грузинської без назви. Уже перші рядки перекладеного тексту дали можливість «почути» в них голос сучасника славнозвісного автора «Витязя в тигровій шкурі» Шота Руставелі — грузинського поета XII ст. Чахрухадзе [12]. Записаний олівцем акуратним почерком текст, як видно, автор остаточно відредагував: на це вказують окремі правки, уточнення, коментарі. Твір, як знаємо, увійшов до першої книги антології «Поезія грузинського народу» за редакцією М. Бажана, О. Новицького та С. Чиковані з передмовою відомих грузинських учених О. Барамідзе та Г. Маргвелашвілі. Неофіційним куратором антології, судячи з набутого багаторічного досвіду в царині перекладу з грузинської, був, звісна річ, М. Бажан. Про це видання тепло відгукнулася громадськість Грузії й України [7]. До нього ввійшли і твори, які доти ще не були перекладені, і відомі українському читачеві. Серед них і Чахрухадзе, Чахруха, як називав А. Хаханов [10, 305] автора «Тамаріані» — одичної за характером, пройнятої єдиним творчим задумом збірки, що стала «провісником» появи «Витязя в тигровій шкурі». Переклад виконав Борис Тен, чие ім'я не часто з'являлося в контексті українсько-грузинських літературних контактів — чи то перекладачів, чи дослідників, як, приміром, задіяних до підготовки видання П. Тичини, Леоніда Первомайського, В. Мисика, М. Рильського, О. Новицького, Д. Косарика та інших. М. Стріха зарахував тогочасного Бориса Тена до постатей «нібито не “першого плану”, які фахово і сумлінно працювали над певною своєю ділянкою» [8, 276]. Такою цариною були античність і європейські літератури. Серед документів, які зберігаються в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва [12], є, щоправда, лібрето П. Міріанашвілі до опери З. Паліашвілі «Абесалом і Етері» (машинопис, 80 сторінок, 60-ті роки) у перекладі Бориса Тена. Очевидно, припускає М. Стріха, саме М. Рильський, який ще 1946 р. «намагався контракувати» М. Хомичевського в «Держлітвидаві» на переклад «Іліади» Гомера, а потому оперних текстів, залучив його й до відтворення «Абесалома й Етері». Досвід подібної роботи він мав, так само як і музичну освіту, важили й уроки роботи М. Бажана над перекладом лібрето опери З. Паліашвілі «Дачі» [8, 348]. Урешті, могли знадобитися й уроки О. Варавви (О. Кобця) — поета-емігранта, перекладача лібрето опери «Абесалом і Етері» З. Паліашвілі, яка так і не була реалізована в сезоні 1938—1939 рр. [8, 349]. Збереглася в архіві й публікація Бориса Тена про Іллю Чавчавадзе з нагоди 40-річчя смерті та переклад поезії Гр. Орбеліані «Моїй сестрі Євтимії». Працюючи над нею, М. Хомичевський писав М. Бажанові, сподіваючись на пораду: «Перекладав я, звичайно, користуючись підрядником, і в мене вийшло тринадцять строф, тоді як в російському перекладі Заболоцького їх тільки дев'ять, причому розподіл тексту на строфи у нас не збігається. Хто тут допускав вільності — я чи Заболоцький» [11, од. зб. 167]. Але домінує в цьому, як і в інших листах, про-

блема перекладу «Іліади» та «Одіссеї». Навіть якщо брати до уваги те, що в силу обставин (арешту, заборон, переслідувань) у певні періоди автор використовував псевдоніми (В. Томашівський, Т. Верниволя та ін.) [17, 184], звернення до інших грузинських творів непомітне. І тоді виникає інше питання, відповідь на яке прояснить не тільки «шлях» М. Хомичевського до Чахрухадзе, а й окремі сторінки його біографії. Інтригує дотепер і те, чому М. Бажан — О. Новицький — С. Чиковані, котрі готували до видання антологію, доручили знаковий в історії грузинського Середньовіччя твір саме Борисові Тену, який на ту пору з грузинської не перекладав. Чи проглядається в цій роботі певний зв'язок між іншими видами діяльності тлумача, якого вже в 1960-ті роки (час видання антології) назвали «творцем, який вміщував у собі світи багатьох культур» (Д. Павличко), і замовленням, одержаним від редакційної ради? І, нарешті, як усе це стосується «Тамаріані» Чахрухадзе?

На час, коли складалася антологія, найголовнішим і визнаним з обох сторін — України і Грузії — репрезентантом грузинської класичної та сучасної літератури був, безперечно, М. Бажан, славу якому принесла багаторічна робота над «Витязем у тигровій шкурі» Ш. Руставелі, «Давитіані» Д. Гурамішвілі, літературою ХХ ст. «М. Бажан “переніс” в Україну грузинське слово, “грузинський сад зростив на Україні»» [14, 239] і бережно плекав його. У цьому переконує, зокрема, його копітка праця над поемою Ш. Руставелі. Спостерігаючи над процесом відтворення оригіналу, Р. Чілачава зауважував: «Бажан невтомно заглиблювався в художній світ Руставелі, зіставляв рядки свого перекладу з першотвором, вишукував можливість максимально наблизитись до їх суті...» [16, 22]. І далі, простежуючи за «довготривалою працею» перекладача, не раз указував на «результати активного саморедагування». Упадає в око ще один момент у процесі творення українського «Витязя», який сам М. Бажан акцентував у статті «Труднощі перекладу “Витязя в тигровій шкурі”», надрукованій у газеті «Літературі Сакартвело» за 1937 р. [16, 16]. Ці проблеми пов'язані з «надмірною», широкою допомогою грузинських руставелологів, зокрема С. Йорданішвілі, К. Чічінадзе, Ш. Нуцубідзе, П. Інгорокви, К. Кекелідзе і, звичайно, підрядника, який став для нього «першим етапом гарної роботи», «чимось більшим, ніж звичайне перекладання з мови на мову» [16, 43]. Називаю найважливіші моменти робочого процесу, поза яким «перший крок», «початок» не має сенсу.

Спробую спроектувати все це на роботу М. Хомичевського над поемою Чахрухадзе: матеріали, які б засвідчили тісну співпрацю перекладача з М. Бажаном (листи, нотатки), в архіві відсутні. Важко сказати, хто готував підрядник: автор не володів мовою оригіналу. Очевидно, це був той же С. Йорданішвілі, що працював над «Витязем у тигровій шкурі». В усякому разі, наявні в архіві М. Бажана інші тексти — «Абдул-Месія» І. Шавтелі [12] та підрядник до перекладу «Давитіані» Гурамішвілі [12] — підводять до такої думки. Припускаю, що така відповідальна робота — антологія, яка відтворювала картину грузинської поезії від

найдавніших часів до ХХ ст., — відбувалася на найвищому рівні (промовистим фактом тут є задіяні до неї вчені й перекладачі) і цього разу супроводжувалася майстерно виконаним підрядником. Адже йшлося про твір, що, за словами Ш. Нуцубідзе, є не тільки знаковим явищем у грузинській поезії ХІІ ст.: «...з національно-культурної пам'ятки вона переростає в інтернаціональну пам'ятку розвитку Східного Ренесансу» [4, 239]. І далі міркував учений: «Чахрухадзе стоїть між Нізамі та Руставелі». Це — «переломне» явище в розвитку Ренесансу грузинського. Відомо, що до роботи над антологією «Поезія Радянської Грузії» 1939 р. за редакцією М. Бажана М. Хомичевський запрошений не був. Очевидно, ситуація не сприяла цьому. Сфабриковані проти нього справи, заслання на Далеский Схід упродовж тривалого часу нагадували про себе. Матеріали від «Книгоспілки», «Сяйва», ДВУ не могли компенсувати амбітних задумів талановитого Майстра: художній переклад, передусім із давньогрецької, залишався «головною сферою діяльності» [17, 184], з відомих причин, зрозуміло, несповна реалізованою. Знання європейських мов, музики, театру, а ще — світ античності, власна поетична творчість, проте, робили своє. Інтерес до античності зблизив М. Хомичевського із М. Зеровим, М. Рильським, М. Бажаном. Уже у 20-ті роки з'явилися не лише його оригінальні поезії, а й переклади. Кілька з них було підготовлено до антології нової французької поезії С. Савченка. Проте справжня слава перекладача прийшла до нього з появою «Прометея закутого» Есхіла, «Одіссеї» та «Іліади», у роботі над якими Борис Тен «знайшов свій власний версифікаційно-стилістичний та науково-історичний підхід» [11, од. зб. 21]. В архіві М. Хомичевського зберігається рукопис під назвою «Що я завдячую Зерову», з якого видно, що до перекладацької роботи його прилучив М. Зеров, із яким він познайомився в Києві ще 1924 р. [11]. Саме М. Зеров рекомендував С. Савченкові Тенові переклади із французької. Він же познайомив М. Хомичевського з О. Білецьким, маючи намір долучити його до підготовки хрестоматії. Проте з волі обставин талановитий поет-інтерпретатор змушений був, як уже зазначалося, підписувати виконане псевдонімами. І коли, згадував автор, «стало питання про переклад... трагедії Есхіла "Прометей закутий", то він [Білецький. — *Л. Г.*] зразу ж порекомендував доручити цю роботу саме мені» [11]. Про покровительство М. Зерова М. Хомичевський згадуватиме й у спогадах про переклади Софокла, Арістофана, Гомерової «Одіссеї», яку так любив Зеров; не раз повертатиметься до його «безцінних, доброзичливих порад». В особі молодшого колеги М. Зеров, як видно, знайшов людину, потрібну задля реалізації виношуваних задумів. У березні 1930 р. М. Зеров від імені Кабінету порівняльного вивчення літератур, де головував О. Білецький, звернувся з листом до сектору літератури й мистецтва, у якому рекомендував «список творів чужоземних літератур, що їх бажано перекласти в першу чергу». У листі, зокрема, уточнено: «В пляні є величезна прогалина... відсутні літератури Сходу та літератури слов'янських народів, але Кабінет вважає дуже необхідними ці два розділи, особливо перший...» [цит. за: 2, 6]. Подібні ініціати-

ви / міркування М. Зерова прокладали стежки, на які виходив тоді ще опальний перекладач. Концептуальні думки, що стосувалися перекладу, знайдуть своє чи не найповніше практичне втілення із часом. У написаному від руки варіанті роботи «Кундзіч і питання художнього перекладу на Україні» Борис Тен викладає свій погляд на переклад, осмислюючи принагідно низку теоретичних проблем. Зокрема, вибору творів, адекватності перекладу оригіналові, суті реалістичного / антиреалістичного перекладу, відображення смислових і чуттєвих асоціацій, передачі імен — «їх треба розв'язувати відповідно до внутрішньої якості у системі мови, на яку вони перекладаються» [11, од. зб. 71]. Йому імпонує позиція О. Кундзіча — тлумача-практика, якого Борис Тен уважав одним із перших теоретиків мистецтва перекладу [11, од. зб. 71]. Підтримка М. Зерова, а завдяки йому й О. Білецького, відкривала можливість рухатися далі: поступово розсувалася завіса заборон і сумнівів. Знаковою стала підготовка до видання 1938 р. хрестоматії «Антична література. Зразки старогрецької та римської художньої літератури», яку впорядкував О. Білецький: у ній був український Есхіл.

Як видно з матеріалів архіву, М. Хомичевського всіляко підтримував перекладами М. Рильський. У листах до нього адресант не раз делікатно натякав на готовність перекладати. До цього, крім бажання трудитися на ниві творчості, спонукала й матеріальна скрута, спричинена найперше «уламками літературного минулого». «Привозьте переклад Словацького і поговоримо з Корнійчуком про Гомера», — пише М. Рильський [11, од. зб. 72]. Подібні листи, що стосувалися перекладів із А. Міцкевича, Є. Жулавського, Й. Бехера, морально підтримували адресата. М. Рильський повірив у перекладача, «вінки тернові» його нелегкої справи: таких фахівців було в Україні небагато. Промовистим є фрагмент одного з листів М. Рильського до Ю. Кобилецького від 20 вересня 1946 р.: «Є й підходяща людина — поет і перекладач (М. В. Хомичевський). Він добре знає грецьку мову і добре володіє українським віршем, чимало його перекладів було в “Хрестоматії” Білецького, нині видавництво “Мистецтво” взяло його переклад Есхілового “Прометей”. Акад. Білецький, на мою думку, цю кандидатуру поділяє. Варто, їй-богу, варто про це подумати» [6:19, 255]. У перекладацькій практиці Бориса Тена М. Рильський, який сам у цей час багато перекладав (Міцкевич, Словацький, Тувім, Гейне, Шекспір), знайшов талановитого колегу по цехові, індивідуальність, поета-енциклопедиста. Сказане свого часу Л. Новиченком про М. Рильського («Як перекладач він володів даром артистичного перевтілення, тонкою чутливістю до манери, стилю різних авторів, національного та історичного колориту відтвореного тексту» [3, 356]), поет помітив і в М. Хомичевському. І в потрібну мить, це видно з листів, підтримав його.

Припускаю, не лише відлуння вже оприлюднених перекладів, а й оцінка хисту опального колеги були в полі зору М. Бажана: Данте, Вітмен, Верхарн, Гофман, Шекспір, до яких звертався Борис Тен, належали до улюблених авторів видатного поета-академіка. Інтригували й виважені практикою глибокі роздуми М. Хомичевського про художній

переклад. Не менше — думки авторитетних фахівців і їх «сфери впливу» (М. Зеров), ініціативи. У процесі підготовки грузинської антології все мало значення. Думаю, що, крім рівня перекладацької майстерності, на який вийшов Борис Тен, працюючи із творами греко-римської античності, та реалізованої автором концепції художнього перекладу, не менше важила його обізнаність із ренесансною епохою на Сході. Відомо, що Чахрухадзе був «старшим сучасником» (Ш. Нуцубідзе) Руставелі. Як видно з архівних нотаток, зокрема й праці, народженої потребою «осмислити цей процес», «підвести під нього теоретичну базу» [11, од. зб. 71], М. Хомичевський уважно приглядається до уроків І. Франка, досвіду С. Руданського, Я. Парандовського. Він торкається проблеми передачі гекзаметра українською, вступає в полеміку з попередниками, повертається до порад М. Зерова («...його згадував із жалем, що не можу звернутися до нього і скористатися з його безцінних і доброзичливих порад» [11]) і врешті робить висновок, що «різноманітність просодичних систем — метричної у греків та римлян і силабо-тонічної у нас» [11] становить певні труднощі у відтворенні прототексту. Тут йому імпонує той же О. Кундзіч, якого цитує: «Реалістично перекладати означає передати засобами своєї мови все відчуте і усвідомлене автором оригіналу» [11, од. зб. 71].

М. Бажан, для якого матеріал був не новий у зв'язку з перекладами Руставелі, І. Шавтелі (фрагменти з поеми, перекладені й записані від руки), Д. Гурамішвілі (рукопис підрядника, готовий для подальших дій) [12, од. зб. 46, 21], зробив свій вибір. «Руставелі, — міркував Ш. Нуцубідзе, — набагато ближчий до Чахрухадзе, ніж до будь-кого іншого — формами, образами, афоризмами, а також формально-технічними моментами» [4, 202]. Руставелі пішов «рішуче» за Чахрухадзе. М. Бажан зупинився на кандидатурі Бориса Тена. На виборі позначилася й суголосність «церковних настроїв душі» поета Чахрухадзе та М. Хомичевського — священника УАПЦ, протоієрея. Близьким було й інше: у долі Чахрухадзе, який, за словами науковців, знайшов свій власний шлях у поезію, де визначальним був талант, що не завжди імпував системі, опальний тлумач відчув багато близького своїй музи. Найціннішим тут виявилися й уроки поезики Руставелі, перекладеного українською. У цьому творі Борис Тен, знавець античності, «відчув дух античної філософії», ідей Арістотеля, Плотіна, Сократа, музику вірша. Досвід, набутий перекладами трактатів, художніх творів, розмисли над опрацьовуваним матеріалом наближали його до «Тамаріані», так само як і міркування А. Хаханашвілі (Хаханова). Аналізуючи «Тамаріані», учений у «Нарисах з історії грузинської словесності» [10, 303] спостеріг, що Чахрухадзе намагався прославити Тамар, апелюючи до Гомера, Платона, а особливо Арістотеля: «Він, як і інші автори, не знаходить предмета, з яким можна, — писав А. Хаханов, — порівняти Тамар. Звідти — заклики — звернення до Сократа, Платона, Єфрема» [10, 311]. Переклади «Одісеї» та «Іліади», Есхіла, робота над «Словником міфологічних імен та географічних назв у поемі Гомера "Одісея"» (із правками О. Білецького),

уроки-спостереження над перекладами А. Содомори, Є. Дроб'язка, О. Кундзіча, О. Поповича, М. Білика та інших (в архіві зберігається дванадцять матеріалів-статей, що стосуються перекладацької діяльності М. Хомичевського), урешті, робота над перекладом лібрето П. Міріанашвілі вводили його в коло авторів, які обстоювали різні перекладацькі підходи. «Творець українського культпростору» [1, 95] М. Бажан довірив йому «Тамаріані» Чахрухадзе, поетика якого близька до поезики Руставелі («усі елементи поезики грузинського Ренесансу, — стверджував Ш. Нуцубідзе, — очевидні» [4, 232]). Автор часто апелює до Біблії, інших популярних у той час книг. Дослідники «Тамаріані» звертають особливу увагу на різні художні прийоми, використовувані в поемі, зокрема порівняння, які, за А. Хаханашвілі, мають «східний, гіперболізований характер» [10, 311]. Витворені уявою автора епізоди, наприклад подорожі до Абхазії, указують на знайомство Чахрухадзе з «Хамсе» Нізамі Гянджеві, його романтичними поемами, у яких з'являються образи Лейлі, Шірін. Також вражає проявлена у творі ерудиція Чахрухадзе, його обізнаність із еллінською міфологією, пам'ятками візантійської культури, античною філософією, працями Петра Івера, Єфрема Мціре, Іоане Петриці, що позначалося на тканині першотвору й мало бути відображене в перекладі. Певні труднощі були, природно, спричинені особливостями архітекτονіки поеми, відсутністю сюжетного стрижня тощо. Судячи з нотаток, листів, із того, як український інтерпретатор «входив» у процес передачі грузинського твору, Борис Тен прагнув максимально точно відобразити особливості першоджерела. Ускладнювало роботу, як видно, найбільше те, що було пов'язане зі способами передачі вірша Чахрухадзе. Автор, зазначав А. Хаханашвілі, «створив особливий розмір чахрахаулі» — дванадцятискладовий вірш [10, 305]. Думку вченого, як відомо, не поділяв Ш. Нуцубідзе, вважаючи сам термін «чахрахаулі» «маленькою історичною неув'язкою хронологічно і... по суті» [4, 221]. «У Чахрухадзе, — зауважував учений, — відсутній якийсь один розмір, котрий можна було б назвати його іменем» [4, 221]. Урізноманітнення звучання вірша, яке констатує в поемі автор, Ш. Нуцубідзе пояснює особливостями розвитку тогочасної літератури, зокрема поезії. Збірка «Тамаріані» пов'язана з тим періодом, коли вірш «відривається від книжності», наближаючись до народного, коли помітно вдосконалюється техніка віршування й урізноманітнюється розмір. Вироблений ученим погляд на «Тамаріані», оцінка мажорного і мінорного «ладів», якими оперував Чахрухадзе, дала змогу Ш. Нуцубідзе міркувати над особливостями «поетичної оркестровки» твору, а перекладачеві шукати шляхи до передачі його насамперед у досвіді роботи над «Витязем у тигровій шкурі» Руставелі, його високому і низькому шаїрі. «Руставелі, — підсумовував учений, — набагато ближчий до Чахрухадзе, ніж до будь-кого іншого — Шавтелі, Тмогвелі, Хонелі не лише народним шаїрі, поетичними формами, образами, афоризмами, а й формально-технічними моментами» [4, 202]. І ще одне спостереження-підказка дослідника перекладачеві: «...художньою одиницею в чахрахаулі є не дванадцяти-, а десятискладо-

вий рядок. Вирішальною є внутрішня рима, уведена в межі десятискладового рядка» [4, 217], яка також урізноманітнювала звучання вірша. Для прикладу — фрагмент із дванадцятої оди Чахрухадзе:

Дивна Тамаро,
Сонячна хмаро,
Неба престоло,
Й людям світило!
(Переклад Бориса Тена)

Для М. Хомичевського, це помітно з його перекладознавчих розмислів, важливо було «не підставляти» один вірш замість іншого, свій замість чужого; не поділяв він і будь-яких «українізаторських» тенденцій у перекладах [11, од. зб. 251, 34], прагнучи знайти свій шлях у розмаїтті стилістичних і композиційних авторських вирішень, виробити власний підхід до передачі оригінального твору, знайти, перекладаючи з підрядника, «творчу домінанту». Вона, це засвоїв від М. Рильського, — головна для автора рима, яка є для нього найхарактернішою, провідною [6:16, 218].

Простежуючи шлях українського перекладача до Чахрухадзе, можемо стверджувати, що рушійною силою тут були особисті (прямі і опосередковані) контакти М. Хомичевського з українськими письменниками (М. Зеровим, М. Рильським, а особливо М. Бажаном), а також набутий досвід роботи з літературою європейського Середньовіччя і суголосність двох творчих особистостей — Чахрухадзе і Бориса Тена.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Кодак М.* Семіосфера Миколи Бажана. Луцьк: Твердиня, 2013. 140 с.
2. *Коломієць Л.* Першодрук матеріалів Миколи Зерова з архіву Григорія Кочура // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Іноземна філологія. 2021. Вип. 1 (53). С. 5—15.
3. *Новиченко Л.* Максим Рильський // Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн. / за ред. В. Г. Дончика. Кн. 1. Київ: Либідь, 1993. С. 214—231.
4. *Нуцубидзе Ш.* Руставели и Восточный Ренессанс. Тбілісі: Заря Востока, 1947. 387 с.
5. Поезія грузинського народу. Антологія: У 2 т. Т. 1. Поезія давніх віків. Поезія початку ХХ століття / вступ. стаття А. Барамідзе і Г. Маргвелашвілі. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1961. 547 с.
6. *Рильський М.* Зібрання творів: У 20 т. Київ: Наукова думка, 1983—1990.
7. *Синиченко О.* Грузинська література на Україні у повоєнні роки (1945—1967). Бібліографічний покажчик // Райдужними мостами. Українсько-грузинські літературні зв'язки. Київ: Дніпро, 1968. С. 422—472.
8. *Стріха М.* Український переклад і перекладачі: між літературою і націєтворенням. Київ: Дух і літера, 2020. 520 с.
9. *Тен Борис.* Скороминущих років буревій. Рівне: Азалія, 1998. 125 с.
10. *Хаханов А.* Очерки по истории грузинской словесности. Вып. II. Древняя литература до конца XII века. Москва: Университетская типография, 1897. 355 с.
11. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Архів Бориса Тена. Фонд 289, опис 1, інв. 359/2.
12. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Архів М. Бажана. Фонд 535.

13. Чахрухадзе. Тамаріані (Оди) / перекл. Бориса Тена // Поезія грузинського народу. Антологія: У 2 т. Т. 1. Поезія давніх віків. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1961. С. 150—172.
14. Чиковані С. Пісня про Давида Гурамішвілі // Колесо хисткої долі. Фотопоема Євгена Дерлеменка за мотивами «Давитіані» Д. Гурамішвілі та «Пісні про Давида» С. Чиковані. Київ: Мистецтво; Тбілісі: Хеловнеба, 1980. С. 173—238.
15. Чілачава Р. Грузинська класична поезія в українських перекладах (на матеріалі творчої практики М. Бажана): автореф. дис. ... докт. філол. наук: 10.01.01; 10.01.05. Київ, 1995. 33 с.
16. Чілачава Р. «Майже кіло віршів, та всі хорейми восьмистопними», або Народження українського «Витязя» // *Руставелі III*. Витязь у тигровій шкурі. Київ: Мистецтво, 2004. С. 6—45.
17. Шевчук В. Борис Тен // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. У 4 кн. Кн. 4. Київ: Рось, 1995. С. 184—185.

Отримано 29 червня 2022 р.

REFERENCES

1. Kodak, M. (2013). *Semiosfera Mykoly Bazhana*. Lutsk: Tverdnyia. [in Ukrainian]
2. Kolomiiets, L. (2021). Pershodruk materialiv Mykoly Zerova z arkhivu Hryhoriia Kochura. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Inozemna filolohiia*, 1(53), 5—15. [in Ukrainian]
3. Novychenko, L. (1993). Maksym Rylskyyi. In V. H. Donchyk (Ed.), *Istoriia ukrainskoi literatury XX stolittia* (Vols. 1—2, Vol. 1; pp. 214—231). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian]
4. Nutsubidze, Sh. (1947). *Rustaveli i Vostochnyi Renessans*. Tbilisi: Zaria Vostoka. [in Russian]
5. *Poeziia hruzynskoho narodu* (with Baramidze, A., & Marhvelashvili, H.). (1961). (Vols. 1—2, Vol. 1). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury. [in Ukrainian]
6. Rylskyyi, M. (1983—1990). *Zibrannia tvoriv* (Vols. 1—20). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
7. Synychenko, O. (1968). Hruzynska literatura na Ukraini u povoienni roky (1945—1967). Bibliografichni pokazhchyk. In *Raiduzhnymy mostamy. Ukrainsko-hruzynski literaturni zviazky* (pp. 422—472). Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian]
8. Strikha, M. (2020). *Ukrainskyi pereklad i perekladachi: mizh literaturoiu i natsiïtvorenniam*. Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian]
9. Ten, Borys. (1998). *Skoromynushchykh rokiv burevii*. Rivne: Azaliia. [in Ukrainian]
10. Khakhanov, A. (1897). *Ocherki po istorii gruzinskoi slovesnosti* (Vols. 1—4, Vol. 2). Moscow: Universitetskaia tipografiia. [in Russian]
11. Central State Archive of Literature and Art of Ukraine. Archive of Borys Ten [Manuscripts]. Fund 289, Inventory 1, Folder 359/2. [in Ukrainian]
12. Central State Archive of Literature and Art of Ukraine. Archive of Mykola Bazhan [Manuscripts]. Fund 535. [in Ukrainian]
13. Chakhrukhadze (1961). Tamariani (Ody). (B. Ten, Trans.). In *Poeziia hruzynskoho narodu* (Vols. 1—2, Vol. 1; pp. 150—172). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury. [in Ukrainian]
14. Chykovani, S. (1980). Pisnia pro Davyda Huramishvili. In *Koleso khystkoi doli. Fotopoema Yevhena Derlemenka za motyvamy "Davytiani" D. Huramishvili ta "Pisni pro Davyda" S. Chykovani* (pp. 173—238). Kyiv: Mystetstvo; Tbilisi: Khelovneba. [in Ukrainian and Georgian]
15. Chilachava, R. (1995). *Hruzynska klasychna poeziia v ukrainskykh perekladakh (na materialii tvorchoi praktyky M. Bazhana)*. [Extended abstract of doctor's dissertation]. Kyiv. [in Ukrainian]

16. Chilachava, R. (2004). "Maizhe kilo virshiv, ta vsi khoreiamy vosmystopnymy", abo Narodzhennia ukrainskoho "Vytiazia". In Sh. Rustaveli, *Vytiaz u tybrovii sbkuri* (M. Bazhan, Trans.; pp. 6—45). Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian]
17. Shevchuk, V. (1995). Borys Ten. In *Ukrainske slovo. Khrestomatiia ukrainskoi literatury ta literaturnoi krytyky XX st.* (Vols. 1—4, Vol. 4; pp. 184—185). Kyiv: Ros. [in Ukrainian]

Received 29 June 2022

Liudmyla Hrytsyk, doctor of philology, professor
Educational and Scientific Institute of Philology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
14 Tarasa Shevchenka blvd., Kyiv, 01601
email: grytsyk@ukr.net
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4802-7937>

BORYS TEN IN THE CONTEXT OF THE UKRAINIAN-GEORGIAN
LITERARY RELATIONS OF THE 20th CENTURY: ON THE UKRAINIAN
"TAMARIANI" BY CHAKHRUKHADZE

Based on the study of the Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine materials, the work traces the way of Ukrainian translator Borys Ten (M. Khomychevskyi) to Georgian literature. In particular, the paper focuses on the work of Chakhrukhadze as a forerunner of the great Rustaveli, the poem's role in the literature of the Georgian Middle Ages, the motives for making translation, and reception of the work in Ukraine.

The library of the Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine received a thirty-page manuscript written in pencil with no title page and no name. Having read it, I immediately recognized Chakhrukhadze's voice, which made me return to the anthology with fragments of Chakhrukhadze's poem translated by Borys Ten. The contemporary circle of translators used to be rather stable, and they usually knew each other well. However, Borys Ten did not typically work with Georgian literature, and the numerous pseudonyms that M. Khomychevskyi used after his exile were known mainly to specialists. Despite the peculiarity of a ten-syllable verse, close to the folk samples as much as possible, the translation sounded naturally, without the slightest artificiality. The intrigue was growing since most archival materials concerned the translation of ancient literature and the issues of translation theory and practice, in particular the treatment of hexameter. Even if we consider that due to circumstances, the author had to use pseudonyms at specific periods of his literary activity, Georgian works were not noticed in his translation practice. There emerges a question, the answer to which would explain the path of Borys Ten to Chakhrukhadze and certain pages of his creative life.

To reveal the way of the Ukrainian translator to "Tamariani" one must consider his reasons for choosing the field of translation for a career; the role of Ukrainian neo-classics M. Zerov and M. Rylskyi, as well as M. Bazhan and lessons of his translation of "The Knight in the Panther's Skin" by Rustaveli; the search of the translator's own way amidst a variety of stylistic and compositional solutions; the development of personal approach to the rendering of original work; the 'creative dominant' of "Tamariani" by Chakhrukhadze.

Keywords: Georgian classical poetry, historical and literary context, motivation, reception, word for word translation, literary translation.